

بررسی تطبیقی مدایح و مناقب امام رضا علیه السلام در شعر معاصر فارسی و عربی

سید مهدی نوری کیدفانی^۱

مهین ظهیری^۲

چکیده

هرچند مدایح رضوی در شعر فارسی و عربی پیشینه‌ای دور و دراز دارد؛ اما شاعران عربی و پارسی در دوران معاصر اقبالی دیگر گونه به ستایش و مدح این امام همام علیه السلام داشته‌اند، به گونه‌ای که حجم مدایح رضوی تنها در سده اخیر از تمام دوره‌های قبل بیش تر است. سیره و شخصیت امام رضا علیه السلام توسط بسیاری از شاعران ایرانی و عرب مورد ستایش قرار گرفته است. در این پژوهش به شیوه توصیفی - تحلیلی و با رویکرد تطبیقی به مدایح و مناقب امام رضا علیه السلام در سروده‌های معاصر فارسی و عربی پرداخته شده است و پس از جستجو در اشعار مهم ترین شاعران آیینی معاصر هر دو زبان، سعی شده مهم ترین مضامین و محورهای مشترک آن‌ها درباره امام علیه السلام، تبیین گردد. در یک نگاه اجمالی می‌توان گفت: مقام امامت و حجت الهی بودن، شفاعت، شفاعت، سخاوت، جایگاه والای معنوی، همتایی با قرآن، شباهت به پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و جز این امور از مهم ترین محورها و مضامینی است که شاعران معاصر فارسی و عرب چاه‌ها و چکامه‌های خود در مدح حضرت را به آن آراسته‌اند.

واژگان کلیدی: امام رضا علیه السلام، شعر معاصر، فارسی، عربی، مدایح، مناقب.

۱- استادیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه حکیم سبزواری seyzed1221@yahoo.com

۲- کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عربی دانشگاه حکیم سبزواری، نویسنده مسئول mahinzohairy@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۴/۱۴

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۱/۲۷

مقدمه

سیره و شخصیت امام رضا علیه السلام توسط بسیاری از شاعران ایرانی و عرب موردستایش قرار گرفته است؛ و هر کدام از شاعران این دو زبان سعی داشته‌اند که باذوق سلیم و بیان شیوای خود، گوشه‌ای از چهره تابناک و فضایل ایشان را به تصویر بکشند، هرچند که شأن و منزلت افلاکیان بسی بالاتر و ارزنده‌تر از آن است که خاکیان به مدح آن پردازند.

در زبان عربی سرایش شعر مدح و مرثیه برای اهل بیت علیهم السلام، از نیمه دوم قرن اول هجری بالا گرفت و در قرن دوم و از آن پس در قرون بعد، با بسامدی بیش تر ادامه یافت. در میان انبوه سرایندگان عربی، نام شاعرانی پرآوازه و فرهیخته چون سید حمیری، کمیت بن زید اسدی و دعبل خزاعی درخششی ویژه دارد.

ادبیات گران سنگ فارسی نیز از ابتدای تاریخ شکل گیری تا زمان حاضر، در مدیحه سرایی و مصیبت سرایی آل رسول صلی الله علیه و آله و سایر اشعار عرفانی و اندرزی و اجتماعی، بسیار غنی و سرشار است، بسیاری از شاعران و نویسندگان و خطبا کوشیده‌اند تا با در هم آمیختن عواطف و احساسات و تخیل به مدح و منقبت خاندان نبوی پرداخته و آثاری ارزشمند را به ساحت مقدس ائمه علیهم السلام و مخاطبان و اهل ادب تقدیم نمایند و کمال سعی خود را برای ارایه عشق درونی خویش در قالب اشعار و الفاظ ناب به شنوندگان نمایان سازند. بنابراین می‌توانیم ادعا کنیم که عشق و مودت به خاندان نبوی در ادبیات فارسی سابقه ای بسیار کهن دارد. در شعر فارسی، ستایش آل پیامبر صلی الله علیه و آله و گرایش به علی علیه السلام و خاندان او از سده چهارم هجری آغاز شده و شمار این شعرها (آن چه در دست ما است) در سراسر حکومت سامانیان، غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان بسیار اندک است.

از آن جا که در عصر معاصر به ویژه پنجاه سال اخیر، مدایح رضوی در شعر فارسی و عربی چند برابر شده است، ما بر آن هستیم سیمای امام رضا علیه السلام را در قالب مدح شعر شاعران معاصر ایران و عرب (لبنان و عراق و دیگر کشورها) بررسی نماییم.

۱. ادبیات نظری پژوهش

۱-۱. پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌هایی گسترده درباره جایگاه امام رضا علیه السلام و مدایح ایشان در شعر شاعران فارسی و عربی به صورت مستقل به انجام رسیده است؛ اما تاکنون پژوهشی تطبیقی درباره جایگاه امام رضا علیه السلام در شعر شاعران معاصر عربی و فارسی به صورت گروهی به انجام نرسیده است. به عنوان پیشینه می‌توان

به برخی از پژوهش‌های صورت پذیرفته در این زمینه که پیش از پژوهش پیش رو انجام شده‌اند، اشاره نمود: «سیمای امام رضا علیه السلام در شعر دعبل خزاعی و نظیری نیشابوری» به قلم علی اکبر احمدی چناری، مجله کاوش نامه ادبیات تطبیقی، زمستان ۹۴، شماره ۲، صص ۱۹-۳۹؛ «سیمای امام رضا علیه السلام در اشعار شعرای شیعی معاصرش» به قلم ابراهیم فلاح، مجله دانشنامه، بهار ۱۳۹۰، شماره ۱۳، صص ۷۱-۸۲؛ «زخمه ای بر چنگ دل شعله خورشید خراسان بر مثنوی (مادر آهوان) احمد عزیزی، به قلم خلیل بیگ زاده و رضا کیانی، فصلنامه فرهنگ رضوی، سال دوم، زمستان ۱۳۹۳، شماره ۸، صص ۷-۳۰؛ «جلوه‌های اوصاف رضوی در خراسانی هانی یدالله بهزاد کرمانشاهی»، به قلم خلیل بیگ زاده و عطا الماسی، فصلنامه فرهنگ رضوی، سال چهارم، بهار ۱۳۹۵، شماره ۱۳، صص ۷۳-۹۲؛ «خوانش رابطه بینامتنی شعر رضوی معاصر و قرآن کریم»، به قلم فرنگیس شاهرخی شهرکی، خلیل بیگ زاده و اسماعیل صادقی، فصلنامه فرهنگ رضوی، سال پنجم، تابستان ۱۳۹۶، شماره ۱۸، صص ۱۱۸-۱۴۴.

۲-۱. پرسش‌های پژوهش

۱. شاعران معاصر فارسی و عربی در مدایح رضوی خود برای ترسیم سیمای امام رضا علیه السلام از چه مضامین مشترکی بهره جسته‌اند؟
۲. شاعران معاصر فارسی و عربی برای بیان اندیشه‌های رضوی خود از کدام سبک و شیوه بهره جسته‌اند؟

۳-۱. فرضیه‌های پژوهش

۱. عصمت، مقام امامت و حجت الهی بودن، شفاعت، شفابخشی، سخاوت، جایگاه والای معنوی، همتایی با قرآن، شباهت به پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و جز آن‌ها از مهم‌ترین محورها و مضامینی است که شاعران معاصر فارسی و عرب در چکامه‌های خود در مدح حضرت را به آن مزین ساخته‌اند.
۲. سبک شاعران معاصر فارسی و عربی در سرودن مدایح رضوی استفاده از آرایه‌های ادبی از قبیل مراعات نظیر، تشبیه، تشخیص و تلمیح و جز آن‌ها است.

۴-۱. هدف و ضرورت پژوهش

هدف از نگارش پژوهش حاضر آشنا ساختن مخاطب با مداحان رضوی معاصر فارسی و عرب و مضامین مدیحه‌سرایی آن‌ها و چگونگی ترسیم سیمای امام رضا علیه السلام توسط آنان است.

از دیگر سو ضرورت آشنایی با شاعران معاصر رضوی در جهان عرب و مقایسه اشعار آنان با همتایان فارسی‌زبان در تقریب دل‌های مؤمنان و دوستداران حضرتش بیش از پیش نمایان می‌گردد.

۱-۵. روش پژوهش

پژوهش پیش رو بر اساس مکتب تطبیقی آمریکای یعنی بررسی نقاط اشتراک بدون توجه به اثرگذاری و اثرپذیری شاعران از یکدیگر استوار و روش گردآوری اطلاعات مراجعه کتابخانه ای است.

۲. سیر تاریخی مدایح رضوی در ادبیات فارسی و عربی

شعر رضوی پیشینه تاریخی دور و درازی در ادب فارسی و عربی دارد؛ گرچه این پیشینه در شعر عربی نسبت به شعر فارسی از قدمتی بیش‌تر برخوردار است. اولین مناسبتی که شاعران فرصت کردند و شعرهایی را در مدح امام علیه السلام سرودند، زمانی بود که سرایندگان چند به محضر حضرت امام رضا علیه السلام شرفیاب شدند و با مدیحه‌های نغز و شیوا به ستایش حضرت پرداختند، دعبل خزاعی که به همراه ابراهیم بن عباس صولی (۲۴۳ق-۱۷۶ق) از بغداد عازم زیارت حضرت علیه السلام گردیده بود، در مرو نزد ایشان بار یافت (مفید، ۱۴۱۳ق: ۲/۲۶۴) و قصیده خویش را معروف به «مدارس آیات» سرود:

مَدَارِسُ آيَاتٍ حَلَّتْ مِنْ تَلَاوَةٍ وَ مَنَزِلٌ وَحِي مُقْفِرُ الْعَرَصَاتِ

(عقیل، ۱۴۲۰ق: ۵۸۷)

«مدرسه‌های آیات قرآن از قرآن خوانی تهی گشت و عرصه‌های منزلگه وحی از ساکنان خود خالی

شد.»

پس از آن که دعبل قصیده بلند و شکوهمند خود را خواند، «ابراهیم بن عباس صولی» که همراه دعبل آمده بود و شاعر، نویسنده و دولتمردی ایرانی تبار و مداح اهل بیت علیهم السلام بود و به تشیع گرایش داشت شعر خود را با این مطلع قرائت کرد:

أَزَالَتْ عَرَاءَ الْقَلْبِ بَعْدَ التَّجَلُّدِ مَصَارِعُ أَوْلَادِ النَّبِيِّ مُحَمَّدٍ

(کرباسی، ۱۴۱۶ق: ۱۷)

«شهادت فرزندان پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم پس از اظهار شکیبایی، آرامش را از دلم گرفت.»

بعد از وی عباس خطیب خطبه بلیغی خواند و سخنرانی خود را با شعری به این مطلع به پایان رساند:

لَا بَدَّ لِلنَّاسِ مِنْ شَمْسٍ وَ مِنْ قَمَرٍ فَأَنْتَ شَمْسٌ وَ هَذَا ذَلِكَ الْقَمَرُ

(ابن بابویه، ۱۴۰۰ق: ۳۸۲/۲)

«مردم ناگزیر از داشتن خورشید و ماه هستند. تو خورشید هستی و این همان ماه است.»

دومین مناسبتی که شاعران فرصت پیدا کردند و شعرهایی جاودانه سرودند، فاجعه شهادت حضرت بود که برخی از آنان، با وجود تظاهر و فریبکاری‌های مأمون برای تبرئه ساختن خود از اتهام قتل حضرت، در شعرهای خویش به شهادت حضرت تصریح کردند، از جمله ابوفراس حمدانی (۳۵۵ ق-۳۲۰ ق) قصیده ای به نام «شافیه» سروده و در ابیاتی مسأله شهادت حضرت را بازگو کرده است:

بَاءُوا بِقَتْلِ الرَّضَا مِنْ بَعْدِ بَيْعَتِهِ وَ أَبْصَرُوا بُغْضَهُ مِنْ رُشْدِهِمْ وَ عَمَّوَا
لَا بَيْعَةَ زَدَعَتْهُمْ عَنْ دِمَائِهِمْ وَ لَا يَمِينٍ وَ لَا قُرْبَى وَ لَا ذِمَمٌ

(عقیل، ۱۴۲۰ ق: ۳۹)

«به کشتن رضا علیه السلام روی آوردند، پس از آن که با او بیعت کرده بودند؛ و با او دشمن شده و کور

گشتند. نه بیعت، مانع کشتن خاندان رسول صلی الله علیه و آله گشت و نه قسم و خویشاوندی و عهد و پیمان.»
در خصوص شعر پارسی شایان یادآوری است پس از آمدن اسلام به ایران تا پایان دوره مغولان، مذهب رایج در زادگاه شعر فارسی مذهب حنفی بوده است؛ لذا نباید توقع داشت شاعران، شعر بسیاری در ستایش آل علی علیهم السلام سروده باشند، به خصوص که آن چه مانده، شعرهای مدحی شاعران درباری است که برای نان سروده اند، نه از روی عقیده و ایمان و شعرهایی که زاده احساس و عاطفه پاک سرایندگان شعرها به شمار می‌روند، به تدریج از میان رفته است. (شهیدی، بی تا: ۶-۸) لذا تا قبل از دوره صفویه اقبال به شعر مذهبی کم بود و آن هم بیش تر به صورت نعت پیامبر صلی الله علیه و آله ظهور می‌یافت. از این رو، با کمال تأسف در دیوان‌های شاعران پارسی گوی ما تا زمان تیموریان و صفویان اشعار مدحیه درباره حضرت رضا علیه السلام بسیار اندک است. از زمان تیموری و به ویژه از زمان صفویان که انظار شیعیان آزادانه به سوی شمس شمس و خطه پاک توس جلب شد و شیعه با پشت گرمی به حکومت مرکزی، آزادی عمل و عقیده دست یافت و به زیارت آستان ملکوتی حضرت رضا علیه السلام متمایل و نایل گردید، مدحیه‌هایی ارزشمند نیز به فراوانی درباره آن حضرت سروده شد. (محمد زاده، ۱۳۸۵: ۶۳۸)

از جمله شاعران قدیم ادب فارسی که شخصیت آسمانی امام رضا علیه السلام را در اشعار خود منعکس کرده اند، سنایی (۵۳۵ ق) است. وی در قصیده ای به نام (ای کین تو کفر و مهتر ایمان) به ترسیم حرم رضوی و بیان فضایل و مناقب امام رضا علیه السلام می‌پردازد. در ذیل به ابیات ابتدایی این قصیده اشاره می‌نماییم:

دشوار ترا به محشر آسان
پیوسته درش مشیر غفران

دین را حرمی است در خراسان
همواره رهش مسیر حاجت

(آذر، ۱۳۸۷: ۱۷۴/۱)

عبدالرحمان جامی (۸۹۸ ق) نیز در مدح و منقبت امام رضا علیه السلام قصاید نیکی از خویش بر جای گذاشته است. یکی از این قصاید (رضا شد لقب چون رضا بودش آیین) است که در ذیل به ابیاتی از آن اشاره می‌شود:

سَلَامٌ عَلٰی رُوْضَةٍ حَلَّ فِيْهَا
إِمَامٌ يُسَاهِي بِهِ الْمُلْكُ وَالْدِّينُ
علی بن موسی الرضا کز خدایش
رضا شد لقب چون رضا بودش آیین

(احمدی بیرجندی و تقوی زاده، ۱۳۶۵: ۴۹)

۳. سیمای امام رضا علیه السلام در شعر شاعران معاصر ایران و عرب

۳-۱. عصمت

عصمت از مضامین پر بسامد مداخل رضوی است که در همان نگاه نخست نظر مخاطبان این مداخل را به خویش جلب می‌نماید. گروهی از شاعران این واژه را به طور مستقیم به کار گرفته و برخی دیگر با ذکر الفاظی نزدیک به معنای عصمت از قبیل پاکی و طهارت و قداست بر عصمت حضرت رضا علیه السلام در اشعار خویش تأکید ورزیده اند.

عاشق طبری با اشاره به آیه تطهیر که بیانگر طهارت و عصمت اهل بیت علیهم السلام است بر عصمت حضرت رضا علیه السلام تأکید می‌ورزد:

من چه گویم که آیه تطهیر
خود گواه صریح عصمت اوست

(بیرجندی، ۱۳۶۵: ۲۵۷)

سید مهدی ایزدی دهکردی «حکیم» نیز در شعری که به مناسبت رثای سالار شهیدان حضرت اباعبدالله الحسین علیه السلام و در مقام تسلیت به فرزند بزرگوار ایشان حضرت رضا علیه السلام بر عصمت اهل بیت نبوت و امام رضا علیه السلام تأکید می‌کند:

در سراپرده عصمت همه جا شور و نواست
پسر فاطمه را بین که سیه پوش عزاست

(آذر، ۱۳۸۷: ۱۵۰)

شاعران معاصر عرب نیز به عصمت و طهارت حضرت رضا علیه السلام در اشعار خویش بسیار پرداخته و در این زمینه اشعاری ناب را سروده‌اند.

سید حسین بحر العلوم با بیانی تشخیص گونه و مخاطب قرار دادن شهر توس، این شهر را به دلیل حضور امامی پاک و پاک‌زاد، از آسمان فراتر و برتر می‌داند:

وَفُتَّتْ يَا طُوسُ آفَاقَ السَّمَاءِ عَلَيَّ
مُدَّ حَلًّا فَيَكُ سَلِيلُ الطَّاهِرِ الطَّهْرِ

(عقیل، ۱۴۲۰ق: ۵۶۴)

«ای شهر توس در بلندمرتبیگی بر افق‌های آسمان برتری یافتی، آنگاه که امامی از سلالهٔ پاکان در خاک تو فرود آمد.»

کاظم عبود فتلاوی نیز یکی از شاعران معاصر عرب است که دربارهٔ عصمت امام رضا علیه السلام کلامی دلنشین دارد:

وَيَا فَرْعَ النَّبُوَّةِ مَا تَجَلَّى
بِأَزْكَى مِثْكَ أَصْلًا وَأَنْتِجَابًا
وَيَا بَيْنَ الطَّيِّبِينَ أَبَا وَأُمًّا
وَيَا بَيْنَ الْأَكْرَمِينَ يَدُوبًا

(فتلاوی، ۲۰۰۲: ۴۳/۳)

«ای شاخهٔ نبوتی که در اصل و ولادت پاک‌تر از تو تجلی نیافت. و ای فرزند پاک‌ترین پدر و مادر و ای فرزند گرامی‌ترین و سخت‌کوش‌ترین انسان‌ها.»

بررسی تطبیقی سروده‌های شاعران معاصر فارس و عرب در مدح امام رضا علیه السلام بیانگر آن است که شاعران هر دو زبان در ضمن مدح حضرت، به مسئلهٔ عصمت ایشان اشاره کرده‌اند. می‌توان گفت در میان اشعار مورد استشهاد، اشعار پارسی از نظر فن شعری در محتوا و ساختار برتری دارند. چنان‌که برخی مثل عاشق طبسی به دلیل نقلی این عصمت (آیهٔ تطهیر) هم اشاره کرده‌اند. و یا عناصر بلاغی در آن‌ها بیش‌تر به چشم می‌خورد مثلاً ترکیب (سراپردهٔ عصمت) تشبیه بلیغ است.

۲-۳. امامت و حجت الهی بودن حضرت

دربارهٔ جایگاه امامت از زبان مبارک امام رضا علیه السلام روایت شده که فرمودند: «بدون تردید، امامت، مهار دین و نظام مسلمانان و عامل اصلاح دنیای مردم و سبب عزت و سربلندی اهل ایمان است.» (کلینی، ۱۳۸۸ق: ۳۰۰/۲) غصب مقام امامت حضرت رضا علیه السلام توسط مأمون یکی از موضوعات مهم و حساسی است که باعث آزرده خاطر شدن مردم آن دوران و محرومیتشان از عدالت و دوری از منبع عرفان و حکمت گشت. این مسأله به طوری قابل توجه نظر شاعران معاصر ایران و عرب را به خود معطوف ساخته است. در ذیل به اشعاری اشاره می‌شود که در آن‌ها شاعران شایستگی امام رضا علیه السلام را برای امامت و تدوام جانشینی نبوت نمایان و متبلور ساخته‌اند.

محمد علی مردانی حضرت رضا علیه السلام را به قبله ای تشبیه کرده که زایران حرم وی با خشوع و تضرع به طواف ضریح مبارکش در گردش هستند. وی در بیت ذیل با صراحت بر ولایت حضرت تأکید می کند:

قبله هشتم ولی دین علی موسی الرضا مقدمش گل محضرش گل معجز و آثار گل
(آذر، ۱۳۸۷: ۵۶۹/۲)

نصرالله مردانی نیز در زادروز فرخنده و میمون حضرت رضا علیه السلام ایشان را حجت حقیقی خداوند می داند:

میلاذ مهر هشتم دین حجت خدا بر پیر پر خروش جماران خجسته باد
(همان، ۵۶۸/۲)

شاعران عرب نیز امامت و جانشینی حضرت رضا علیه السلام را به اشکال و طرق مختلفی در شعر خویش بازتاب داده اند.

سید حسین بحر العلوم مقام رفیع امامت را لایق آن حضرت دانسته؛ زیرا اگر امامت از این حضرت غصب نمی گردید، احکام دین را برپا می نمود و مردم را از گمراهی رهایی می بخشید:

سَامِي مَقَامِ الدِّينِ فِي حُجَجٍ لَمْ تُبْقِ غَيًّا لِعَاوِ لَا وَ لَمْ تَذَرِ
(عقیل، ۱۴۲۰ق: ۵۶۴)

«بلند مرتبه ای که دین را با چنان برهان هایی برپا داشت که هیچ جای گمراهی، برای گمراهان باقی نگذاشت.»

یعقوبی نیز با تأکید بر حجت بودن امام علیه السلام از خفقان و ترسی که بر خود و مردم حاکم است، شکایت می کند و به شیوه استفهام انکاری خواهان فریاد رسی از حضرت علیه السلام است:

يَا حُجَّةَ اللَّهِ قَدْ ضَاقَ الْخَنَاقُ بِنَا فَأَيُّ هَوْلٍ مِنَ الدُّنْيَا نُقَاسِيهِ
جَوْرَ الْعِدَى أَمْ هَوَانَ الْغَاصِبِينَ لَنَا أَمْ طَوْلَ غَيْبَةِ مَوْلَى عَن مَوَالِيهِ
(عقیل، ۱۴۲۰ق: ۵۶۷)

«ای حجت خداوند، فشار بر ما شدت یافت. پس کدامین رنج و هراس را تحمل کنیم؟ ستم دشمنان را یا خوار شدن توسط غاصبان و یا غیبت طولانی سروری از دید پیروانش را؟»

سید محمدبن فضل الله الحسنی امام رضا علیه السلام را جانشین پیامبر صلی الله علیه و آله در میان مردم می داند و او را صاحب فضایل و کرامات بسیار می داند:

عَلِيُّ بْنِ مُوسَى حُجَّةُ اللَّهِ فِي الْوَرَى

كَرِيمُ السَّجَايَا طَيِّبٌ مِنْ أَطَائِبِ

(عقیل، ۱۴۲۰ق: ۵۸۰)

«علی بن موسی الرضا علیه السلام حجت خداوند در میان مردم است. او به خصال و ویژگی های نیکی آراسته و مزین و یکی از بزرگواران است.»

سید محمد جمال الهاشمی (عراق) به نقش ایرانیان به ویژه اهالی توس در دفاع و حمایت از مقام امامت حضرت رضا علیه السلام اشاره می کند و وی را جانشین بلامنازع جد بزرگوارش رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم می داند:

و فِي فَارِسٍ لَوْ سَاعَفَ الْحُظُّ قُوَّةً تَشَاطَرَ بَغْدَادُ الْعُلَى وَ التَّسَامِيَا
فَذَاكَ الرِّضَا لَوْ صَارَ لِلْعَهْدِ وَالِيَا لَنَادَتْ بِهِ طُوشُ أَمِيرَا وَ وَالِيَا

(عقیل، ۱۴۲۰ق: ۵۶۵)

«در ایران اگر بخت با قدرت یار شود، [توس] در بزرگی و بلند مرتبگی با بغداد (مرکز قدرت و خلافت آن زمان) همتراز خواهد شد). و این رضا است که اگر به مقام ولایت عهدی برسد. مردم شهر توس او را امیر و والی خود خواهند شمرد.»

شاعران معاصر فارس و عرب به گونه ای برابر و یکسان امامت امام رضا علیه السلام را با ذکر وارث امامان علیهم السلام و حجت الهی بودن بازتاب داده اند؛ اما در این میان محمد علی مردانی با تشبیه حضرت به قبله و تشبیه مریدان وی به طواف کنندگان آن قبله به گونه ای متفاوت و برجسته به بازتاب امامت پرداخته است. یعقوبی در میان شاعران عرب بیانی دگرگونه نسبت به سایرین داشته است؛ زیرا او به فریاد رسی امام نسبت به مظلومان در مقابل ظالمان تأکید کرده و او را شفیع مسلمانان در روز رستاخیز معرفی کرده است.

۳-۳. پناه بودن حضرت

یکی از مضامین پرکاربرد در مدایح رضوی پارسی و عربی، مسأله پناه آوردن شاعران به حرم مطهر حضرت رضا علیه السلام و ضجه زدن در کنار ضریح مبارک ایشان و رهایی از حوادث و پیشامدهای ناگوار روزگار در حریم امن حضرت است.

محمد خزائلی در هجوم شدید پیشامدهای زمانه، حضرت رضا علیه السلام را حریمی امن و مطمئن می داند و بیان می دارد که تنها حضرت رضا علیه السلام پناه آوارگان و مصیبت زدگان است:

در گردباد سخت و پریشانی حیات مأمن تویی حریم تویی التجا تویی

(بیرجندی، ۱۳۶۵: ۲۵۲)

احمد ناظر زاده کرمانی ایمن بودن از حوادث تلخ و ناخوشایند روزگار را مرهون پناه آوردن به آستان مقدس حضرت رضا علیه السلام می‌داند. وی معتقد است که در سایه حرم حضرت دمی آساییدن بسیار دلچسب و خوشایند است:

ایمن ز حادثات زمان آستان توست مأمون نارشید چه داند مآل تو
 ظل عنایت تو عجب سایه گستر است ملجأ کجاست جز کنف بی همال تو

(بیرجندی، ۱۳۶۵: ۲۵۲)

شاعران عرب نیز مانند شاعران ایرانی درباره پناه آوردن خود یا زیران به حریم امن و سرشار از آسایش و آرامش حضرت رضا علیه السلام تصاویری زیبا را ترسیم نموده‌اند. این شاعران حضرت را پناهگاه انسان‌های دردمند و مصیبت دیده از پیشامدهای ناگوار و ناخوشایند روزگار دانسته‌اند.

سید محمد جمال الهاشمی در انبوه حوادث و گرفتاری‌ها و مشکلات دری جز در خانه حضرت رضا علیه السلام سراغ ندارد. به عقیده وی در روزگار طغیان کفر برای مؤمنان پناهگاهی جز پناهگاه امام رضا علیه السلام نیست. از این رو به نجات و رهایی خویش از پیشامدهای ناگوار توسط حضرت امیدوار است:

فَصَدَّتْكَ وَ الْأَخْدَانُ تُتْبَعُ مَوْكِبِي وَ لَمْ أَرُ مِنْهَا غَيْرَ بَابِكَ حَامِيَا
 طَغَى الْكُفْرُ وَ الْإِيمَانُ لَمْ يَرِ مَلْجَا سِوَاكَ، لِيَذَا أَقْبَلْتُ نَحْوَكَ لِأَجِيَا

(عقیل، ۱۴۲۰ق: ۵۶۵)

«قصد تو را کردم، در حالی که حوادث روزگار در پی کاروانم روان بودند و برای ایمنی از آن‌ها، جز آستان پناهی ندیدم. کفر طغیان کرد و ایمان پناهگاهی جز تو نیافت. از این رو به سوی تو پناه آوردم.» سید حسین بحر العلوم رهایی از زیان‌های مادی و معنوی را در گرو پناه آوردن به حضرت رضا علیه السلام می‌داند. وی معتقد است، هنگامی که روزگار به انسان خیانت می‌کند راهی جز پناه آوردن به حضرت رضا علیه السلام برای انسان باقی نمی‌ماند:

إِنْ خَانَكَ الدَّهْرُ أَوْ أَصَمَّتْكَ أَشْهُمُهُ فَالْجَا إِلَيْهِ لِكَيْ تَنْجُو مِنَ الدَّهْرِ

(همان، ۵۶۴)

«هرگاه روزگار به تو خیانت کند یا پیکان‌های آن تو را هدف قرار دهند، به او پناه آور تا از روزگار در امان بمانی.»

مقایسه تطبیق گونه سروده‌های شاعران فارس و عرب در باب پناه بودن حضرت بیانگر آن است که همه آنان به طور کلی امام علیه السلام و حرم مطهرش را به پناهگاه امن خسته دلانی تشبیه می‌کنند که

برای فرار از حوادث و گرفتاری‌های زمانه و گناه دشمنان به او پناه آورده‌اند و جز امام علیه السلام کسی را ناجی خویش نمی‌یابند.

۳-۴. شفاعت

اعتقاد به شفاعت اولیای الهی در روز رستاخیز از اصولی است که کسی در آن شک و تردید ندارد و همهٔ فرق اسلامی به شفاعت پیامبران علیهم السلام و بالخصوص پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله اعتقاد راسخ دارند (سبحانی، ۱۳۹۲: ۱۶۳). ترمذی یکی از نویسندگان سنن چهارگانهٔ اهل سنت، از انس بن مالک نقل می‌کند: «سَأَلْتُ النَّبِيَّ أَنْ يَشْفَعَ لِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ، فَقَالَ: أَنَا فَاعِلٌ، قُلْتُ فَأَيَّنَ أَطْلُبُكَ، فَقَالَ: عَلَى الصَّرَاطِ»، «از پیامبر خواستم که در روز قیامت مرا شفاعت کند فرمود شفاعت می‌کنم. گفتم کجا از تو بخواهم؟ فرمود: روی پل صراط» (همان، ۱۶۵). از آن‌جا که حرم مطهر حضرت خاستگاه خلیل مشتاقان و حاجتمندان است و مشتاقان حضرت برای شفاعت جستن از او همواره عازم حرم مطهر ایشان هستند، شاعران به ترسیم این لحظات ناب عاشقانه و عارفانه همت گماشته‌اند.

سهیل محمودی با بیانی صمیمانه از حضرت رضا علیه السلام می‌خواهد که مشکلات و موانع زندگی خود را با شفاعت کردن نزد خداوند برطرف سازد:

دلمو گره زدم به پنجرت دارم می‌رم
دوس دارم تا من میام زود گره‌ها رو وا کنی
(آذر، ۱۳۸۷: ۶۲۰/۲)

علی اکبر اسلامیان بوسه زدن بر ضریح امام را به تصویر می‌کشد و عاجزانه بر شفاعت کردن خویش توسط امام رضا علیه السلام پافشاری می‌کند:

بوسه بر درگه تو می‌زنم از صدق و صفا
که شفاعت بکنی می‌دهم ای گل قسمت
(همان، ۴۱/۲)

شاعران معاصر عرب نیز از جنبهٔ شفاعت امام غفلت نورزیده و در این زمینه اشعاری نیک از خویش بر جای گذاشته‌اند.

سید محمد بن فضل الله الحسنی معتقد است، زیارت حضرت رضا علیه السلام علاوه بر شفاعت، زایندهٔ گناهان نیز هست:

زِيَارَةُ مَنْ يَهْدِي الْأَنَامَ بِهِدِيهِ
وَ تُمْنَى بِهِ الْأَتَامُ يَوْمَ النَّحَاسِبِ
(عقیل، ۱۴۲۰ق: ۵۸۰)

«زیارت کسی که، انسان را با هدایت و راهنمایی خویش به سر منزل مقصود می‌رساند و در روز قیامت، به وسیله او گناهان پاک و آمرزیده می‌شوند.»

عبدالمنعم فرطوسی نیز یکی از شاعران معاصر عرب است که درباره شفاعت امام رضا علیه السلام ابیاتی ناب و بکر سروده است:

وَعَلِيٌّ قَدْ جَاءَنَا بِحَدِيثٍ	قَدْ رَوَاهُ عَنْ خَيْرَةِ الْأَبَاءِ
قَالَ لَمَّا قَدْ بَايَعُوا فَأَقْرُوا	لِعَلِيٍّ الرَّضَا بَعْهَدِ الْوَلَاءِ
أَقْحَطَ النَّاسُ بَعْدَ جَذْبٍ شَدِيدٍ	قَاطَعَتْهُمْ بِهِ غِيُوثُ السَّمَاءِ
فَاسْتَعَاثَ الْمَأْمُونُ لِلنَّاسِ فِيهِ	طَلِبًا مِنْهُ سَاعَةً اسْتِسْقَاءِ

(فرطوسی، ۱۴۰۷: ۱۱۸)

«امام رضا علیه السلام برای ما حدیثی آورد و آن را از بهترین پدران روایت کرد. مردم هنگامی که با وی بیعت کردند، و به ولایتعهدی او اعتراف کردند. دچار خشکسالی شدیدی شدند و بارش آسمان بر آنان قطع گشت. بنابراین مأمون از طرف مردم از امام علیه السلام درخواست کرد تا در زمانی معین بارش باران را از خداوند متعال طلب کند.»

بررسی تطبیقی سروده‌های شاعران معاصر فارس و عرب در باب شفاعت امام رضا علیه السلام حاکی از آن است که شاعران در این زمینه به دو گروه تقسیم می‌شوند. برخی از آنان تنها خواستار برطرف شدن مشکلات و گرفتاری‌ها و به عبارت بهتر در پی حل کردن گره‌های زندگی هستند، از این رو خواهان نگاه محبت‌آمیز امام علیه السلام هستند. در مقابل سید محمد بن فضل‌الله حسنی با اعتراف به گناهان خویش، در پی شفاعت امام علیه السلام در روز قیامت است.

۳-۵. شفا بخشی

این مضمون در اشعار رضوی پارسی و عربی با هر دو نوع آن (شفای مادی و شفای معنوی) به چشم می‌خورد.

یکی از پربسامدترین مضامین سروده‌های شاعران پارسی و عربی در زمینه مدح امام رضا علیه السلام شفا دادن بیماران است. آن‌ها توسل جستن به امام علیه السلام و گریه و زاری کردن در حرم او و طلب حاجت کردن را در اشعار خویش به زیبایی ترسیم نموده‌اند.

سهیل محمودی با زبانی صمیمانه و لحنی عامیانه گریه و زاری خویش را در حرم مطهر امام رضا علیه السلام چنین به تصویر کشیده است:

صد هزار دفه م شده پای ضریح زار می‌زنم
دلت یه بار بسوزه دردامو دوا کنی
(آذر، ۱۳۸۷: ۶۲۱/۲)

حبیب الله گلبانگ با نجوهای عاشقانه از امام علیه السلام می‌خواهد که چشمان تر او را ببیند و حاجت او را برطرف کند:

چشم ترم را ببین حاجت من کن طلب
سر بنهادم ز جان پیش لوایت رضا
ای مه والا مقام درد به جانم رساند
باز نما بر رخم دار شفایت رضا
(همان، ۵۶۶/۲)

نوعی دیگر از شفا وجود دارد که زایران با آن در پی آرام شدن، رهایی از دغدغه‌های فکری و اضطراب‌های روحی و هدایت و عاقبت به خیری هستند. در ذیل به نمونه‌ای از این نوع شعرها اشاره می‌شود:

ذکر یا اخلاقی از شاعران پارسی‌گوی معاصر شفای معنوی را در شعر خویش بازتاب داده است و از زبان آن حضرت می‌گوید که من شفا بخش دل عاشقان خویش هستم. شاعر حرم امام رضا علیه السلام را میعادگاه عاشقان و پاکبازان آن حضرت می‌داند و برای پایدار بودن در برابر بلایا و مصیبت‌ها دست دعا پیش خداوند دراز می‌نماید:

گفت هر شب به شفای دل عشاق آیم
تا خدا را که در امشب که بود منظورش
(آذر، ۱۳۸۷: ۴۰/۲)

مهدی اخوان ثالث نیز از حضرت می‌خواهد که او را دریابد و خستگی‌هایش را شفا بخشد: چون پدرت این خسته دل زندانی دردی روان کش را / یا علی موسی الرضا دریاب، درمان بخش / یا علی موسی الرضا دریاب (کاشانی و شاه‌رخ، ۱۳۷۵: ۶۰).

شاعران عرب نیز مانند هم‌تایان فارس خود به شفای بیماران توسط امام رضا علیه السلام اشاره کرده‌اند. سید حسین بحر العلوم در بیتهی خطاب به حضرت رضا علیه السلام از حضرتش می‌خواهد بیماری‌های روحی وی را شفا دهد:

رَجَوْتُ مِنْكَ شِفَاءَ الرُّوحِ مِنْ سَقَمٍ
فَأَمُنْتُ عَلَيَّ بِهَا يَا صَفْوَةَ الدَّرْرِ
(عقیل، ۱۴۲۰ق: ۵۶۴)

«به شفای بیماری های روح توسط تو امیدوارم، پس با آن، بر من منتی گذار ای برگزیده خاندان پاک و مطهر.»

مقایسه تطبیقی سروده های شاعران معاصر فارس و عرب در مدح امام رضا علیه السلام ما را به این نکته رهنمون می سازد که مضمون شفا در شعر این شاعران به دو نوع مادی و معنوی تقسیم می شود. در شفای مادی بیش تر سخن از شفای دردهای جسمی و زخم ها و جراحات ها است؛ اما در نمونه های ذکر شده برای شفای معنوی، شاعران فارس و عرب از خستگی و بلا بسیار سخن رانده اند.

۳-۶. امام رضا علیه السلام و قرآن

یکی از مضامین مشترک مدایح رضوی شاعران ایرانی و عرب اشاره به پیوند امام علیه السلام با قرآن است. شاعران این دو زبان برای حضرت رضا علیه السلام و قرآن الفت و انسی استوار و دیرینه قایل گشته اند. البته این همتایی و پیوند میان امام علیه السلام و قرآن ریشه در کلام مبارک نبوی صلی الله علیه و آله دارد که فرمود: «من دو چیز گرانبها در میان شما به یادگار می گذارم: ... کتاب خدا قرآن و عترتم» (ابن سعد، بی تا: ۱۹۴/۲). در ذیل به نمونه هایی از بازتاب و انعکاس واژه قرآن در اشعار شاعران ایرانی اشاره می نمایم.

بدیع الزمان فروزانفر در این که حضرت رضا علیه السلام خود آیه و نشانه ای از قرآن است جای شک و شبهه نمی بیند و به عقیده وی حضرت ترجمان سوره فرقان و به عبارتی دیگر شرح و تفسیر یکباره قرآن است:

نیست ریبت نیست شبهت چشم دل بگشا و بنگر
کآیتی محکم ز آیت های قرآن است اینجا
(آذر، ۱۳۸۷: ۴۸۱/۲)

حکیم آقا میرزا مهدی الهی قمشه ای امام رضا علیه السلام را با معرفت و دانشی که دارد ارمغان آور کوثر و رضوان و نیز گنجینه های مروارید گونه قرآن به عاشقان خویش می داند:

عشاق را ز جام الستی داد
صهبا ی ناب کوثر و رضوان را
گنجینه جواهر قرآنی
مجموعه حقایق فرقان را
(آذر، ۱۳۸۷: ۱۹/۲)

شاعران عرب ابیاتی از مدایح خویش را با واژه قرآن آراسته و در این زمینه نوآورانه به خلق و آفرینش تصاویر ادبی همت گماشته اند.

سید حسین بحر العلوم با تعبیری ادیبانه امام رضا علیه السلام را آیه حق؛ یعنی جامع دانش و معارف قرآنی می‌داند:

يَا آيَةَ الْحَقِّ بَلْ يَا مَعْدَنَ الدَّرَرِ يَا أَشْرَفَ الْخَلْقِ يَا ابْنَ الصَّيْدِ مِنْ مُضَرَ

(عقیل، ۱۴۲۰ق: ۵۶۴)

«ای نشانه حق و حقیقت، و ای معدن گوهرها، ای گرامی ترین مردم، ای فرزند بهترین فرد قبیله مضر.»

عبدالمنعم فرطوسی انس بسیار امام رضا علیه السلام و چگونگی ختم قرآن توسط وی را به خوبی ترسیم نموده است:

يُخْتِمُ الذِّكْرَ فِي ثَلَاثِ لَيَالٍ وَهُوَ لِلذِّكْرِ أَحْسَنُ الْقُرَاءِ
وَجَمِيعِ الْآيَاتِ يُنْظَرُ فِيهَا وَهُوَ يَتْلُو بِخَشْيَةٍ وَبُكَاةٍ
أَيُّ شَيْءٍ فِيهَا وَفِي أَيِّ وَقْتٍ أَنْزِلَتْ فِي تَتْبُعِ وَاعْتِنَاءِ
وَهُوَ لَوْلَا هَذَا كَمَا قَالَ أَنْهَى خَتَمَهُ قَبْلَ هَذِهِ الْأَنْبَاءِ

(فرطوسی، ۱۹۸۹: ۷۵/۸)

«قرآن را در سه شبانه روز ختم می‌کند، و او بهترین قاری قرآن است. و در حالی که با تضرع و زاری قرآن تلاوت می‌کند، در همه آیات نظر می‌کند. او با مداومت و توجه محتوای آیات و زمان نزول آن‌ها را می‌نگرد. و اگر این چنین نبود همان گونه که گفته‌اند، ختم قرآن خود را پیش از این زمان به پایان می‌رساند.»

بررسی و مقایسه سروده‌های شاعران فارس و عرب در مدح امام رضا علیه السلام با ذکر قرآن و آیات آن جلوه ای دیگر به خویش گرفته است. در شعر شاعران فارسی گاه امام علیه السلام به عنوان یکی از آیه‌های محکم و استوار قرآن معرفی شده و گاه مصداق آیه هل أتى قلمداد گردیده است. در این میان مهدی الهی قمشه ای با ذکر واژگانی هم چون «کوثر و رضوان» آرایه تلمیح را به زیبایی خلق نموده است. در مقابل شاعران عرب، چهره مبارک امام رضا علیه السلام را به قرآن تشبیه کرده‌اند.

۳-۷. سخاوت

سخاوت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم و ائمه اطهار علیهم السلام در کتب تاریخی و روایی متعدد ذکر گردیده است. آنان در شرایط سخت و بحرانی نیز دیگران را بر خود مقدم دانسته و در این زمینه ایشار و فداکاری

فراوان نموده اند. حضرت رضا علیه السلام در دوران حیات خویش همه فقیران و بینوایان را مورد مهر و عنایت خویش قرار می داد و از این حیث زبانزد عام و خاص گشته بود.

سید علی موسوی گرماردی سخاوت و بخشش های حضرت رضا علیه السلام را نمونه ای از بخشندگی های خداوند می داند که بر دستان مبارک حضرت علیه السلام جاری می گردد:

بخشش تو / اعطای خدای سبحان است / وقتی تو می بخشی / دست مریخ نیز به سوی سقاخانه ات دراز است (آذر، ۱۳۸۷: ۵۷۵/۲).

سازگار از دیگر شاعران معاصر فارسی در ارتباط با کرم و بخشش امام علیه السلام چنین سروده است:

خورشید و مه دو سائل لیل و نهار او احسان، سجیت و کرم و لطف او
اکرام خویش بر همه کامل کند رضا پیش از سؤال، جود به سائل کند رضا

(سازگار، ۱۳۷۲: ۴۹۷/۲)

جود و فضل و بخشش امام رضا علیه السلام در اشعار معاصر عربی نیز به زیبایی تجلی یافته است و شاعران معاصر عرب، به شیوه های گوناگون این فضیلت حضرت را یادآور شده اند:

سید حسین بحر العلوم به شیوه ای هنجار گریزانه مقایسه جود و سخاوت حضرت رضا علیه السلام با دریا و اقیانوس را افتخاری برای دریا و اقیانوس دانسته است:

مَنْ قَاسَ كَفَيْهِ بِالْبَحْرِ الْمُحِيطِ فَقَدْ أَطْرَى بِأَبْلَغِ إِطْرَاءِ عَلَيَّ الْبَحْرِ
(عقیل، ۱۴۲۰ق: ۵۶۴)

«کسی که بخشش دستان حضرتش را با اقیانوس بسنجد، اقیانوس را به نیکی ستوده است.»

عبدالمنعم فرطوسی به نیکو کاری و صدقه های پنهان امام علیه السلام در دل شب های ظلمانی اشاره می کند:

يُكْثِرُ الْبِرَّ وَالتَّصَدَّقُ سِرًّا بِالْعَطَايَا فِي اللَّيْلَةِ الظُّلْمَاءِ
(فرطوسی، ۱۴۰۷ق: ۷۶/۸)

«او در نهدن و شب تاریک بسیار نیکی می کند و صدقه و بخشش ارزانی می دارد.»

فرطوسی برای بارز جلوه دادن سخاوت حضرت به نقل حدیثی از پیامبر صلی الله علیه و آله می پردازد که مضمون آن صدقه دادن پنهانی است که ثواب و پاداش هفتاد حج را برای انجام دهنده آن در پی دارد:

وَهُوَ يَرَوِي مَا جَاءَ فِي صَدَقَاتِ الْعَبْدِ سِرًّا عَنْ خَاتِمِ الْأَنْبِيَاءِ
حَسَنَاتُ الْعِبَادِ تَعْدِلُ سِرًّا أَجْرَ سَبْعِينَ حِجَّةً فِي الْجَزَاءِ
(فرطوسی، ۱۴۰۷ق: ۵۶۴/۸)

«امام علیه السلام آن چه را پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در مورد صدقه پنهانی بنده فرموده بود، روایت می کرد؛ به این مضمون که: «پاداش نیکی پنهان با هفتاد حج برابر است.»»
 یعقوبی جود و کرم امام رضا علیه السلام را زندگانی بخش مردگان نیز دانسته است. وی در این زمینه می گوید:

أَبُو الْجَوَادِ وَ مِنْ جَدْوَى يَدِيهِ إِذَا مَرَّتْ عَلَى مَيِّتِ الْأَمَلِ تُحْيِيهِ

(عقیل، ۱۴۲۰ق: ۵۶۷)

«بخشش دستان امام رضا علیه السلام (پدر امام جواد) اگر بر ناامیدی گذر کنند، او را امیدوار می سازند.»
 عبدالغفار الأخرس (عراق) در به تصویر کشیدن سخاوت حضرت از واژگان و ترکیبات پر معنی مثل قریب النوال و مجیب السؤال سود جسته است:

عَلَى الرَّحْمَا مَشْرَفِي الْقَضَا وَ غَيْثُ الْعَطَاءِ غِيَاثُ الْأُمَمِ
 قَرِيبُ النَّوَالِ مُجِيبُ السُّؤَالِ مَنِيْعُ الْمَنَالِ رَفِيعُ الْهَمَمِ

(أخرس، ۲۰۰۸: ۹۹)

«امام علیه السلام [در شجاعت و میدان کارزار] شمشیر قضای الهی و نیز بارانی از عطا و بخشش و فریاد رس مردم است. بخشش های امام علیه السلام نزدیک و در دسترس مردم است او اجابت کننده درخواست کنندگان نیز هست. امام علیه السلام در عین حال دست نیافتنی و دارای همتی بزرگ و والا است.»
 سخاوت و کرم امام رضا علیه السلام در بررسی تطبیقی مدایح شاعران فارس و عرب جایگاه والا و درخور شأنی را به خویش اختصاص داده است. شاعران فارس از همتایان عرب خویش ذوق و سلیقه ای بهتر در این زمینه از خویش بروز داده، و در این میان تصاویر بکر و مضامینی تازه را ترسیم نموده اند. گرمارودی با بهره گیری از آرایه تشخیص برای سیاره مریخ دستی قایل شده است که به سوی کرم و جود امام رضا علیه السلام دراز شده است. در مقابل شاعران عرب سخاوت امام رضا علیه السلام را احیا کننده آرزوهای بندگان دانسته و شهادت او را پایان بخش بذل و بخشش به شمار آورده اند.

۳-۸. شباهت به پیامبر صلی الله علیه و آله

شباهت حضرت رضا علیه السلام به جد بزرگوارشان رسول اکرم صلی الله علیه و آله در شعر شاعران ایرانی به زیبایی ثبت گردیده است. برخی از این شاعران تنها ویژگی های جسمی و خلقی را یادآور گشته و حال آن که برخی دیگر او را آگاه به اسرار و رموز پیامبر صلی الله علیه و آله و وارث اندیشه های وی دانسته اند.

محمود والا نژاد و ویژگی های ظاهری و باطنی حضرت رضا علیه السلام را شبیه اوصاف پیامبر صلی الله علیه و آله می داند و از نظر او این شباهت و همانندی شگفتی آور نیست:

به شکل و خلق بود چون پیامبر خاتم
عجب مدار که فرزند مصطفی اینجاست

(بیرجندی، ۱۳۶۵: ۲۳۱)

مشفق کاشانی در مدایح خویش با خطاب قرار دادن حضرت رضا علیه السلام او را آگاه به اسرار و رموز نبوت جد بزرگوار خویش می داند. کاشانی هم چنین باور دارد که حضرت رضا علیه السلام اندیشه های خویش را از جد بزرگوارش به ارث برده است:

عالم اسرار محمد تویی
وارث اندیشه احمد تویی

(آذر، ۱۳۸۷: ۵۶۷)

شاعران عرب نیز ویژگی های ظاهری و باطنی حضرت رضا علیه السلام و همانندی آن ها به پیامبر صلی الله علیه و آله را در شعر خویش به زیبایی بازتاب داده اند.

محمد بن سید صالح الموسوی العاملی امام رضا علیه السلام را در مقام و منزلت همپایه جد بزرگوار خویش می داند، از این رو ثواب زیارت حرم مطهر ایشان را با زیارت مرقد مطهر پیامبر صلی الله علیه و آله برابر و یکسان می داند:

وَمَنْ زَارَ قَبْرَ الرَّضَا عَارِفًا
كَمَنْ جَدَّهُ أَحْمَدَ الطُّهْرِ زَارًا

(عقیل، ۱۴۲۰ق: ۵۷۷)

«کسی که حرم امام رضا علیه السلام را از روی معرفت زیارت کند، همانند کسی است که موفق به زیارت قبر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله شده است.»

بررسی تطبیق گونه سروده های شاعران فارس و عرب در مدح امام رضا علیه السلام گویای آن است که در شعر آنان سخن از شباهت امام رضا علیه السلام به پیامبر صلی الله علیه و آله بازتاب فراوان دارد. در میان شاعران فارس، شباهت ظاهری امام به پیامبر صلی الله علیه و آله بیش تر مطرح شده است و تنها یکی از شاعران ذکر شده در این بخش سخن از شباهت معنوی امام به پیامبر صلی الله علیه و آله را مطرح کرده و این دو بزرگوار را هم رتبه دانسته است. در مقابل در شعر شاعران عرب بیش تر سخن از شباهت های اخلاقی آنان به میان آمده و زیارت کردن حرم مطهر امام رضا علیه السلام، هم پایه زیارت مزار پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله قلمداد شده است.

۹-۳. مقام و منزلت معنوی

شاعران پارسی گوی و عرب زبان، مقام و منزلت والای امام رضا علیه السلام را در اشعار خویش بسیار بازتاب داده اند.

ز کربا اخلاقی امام رضا علیه السلام را دارای مقامی والا و رفیع می‌داند تا آن‌جا که جبرئیل را پابوس حرم او و حوریان را خدمتگزار وی می‌داند. وی هم‌چنین فرشتگان را نظاره‌گر حرم با شکوه او ترسیم می‌کند:

گاه پر بسته به پا بوسیش آید جبرئیل گه کمر بسته به خدمت بخرامد حورش
فوج فوج ملک از اوج فلک می‌آیند به تماشای شکوه حرم معمورش

(آذر، ۱۳۸۷: ۴۰/۲)

ذکاء الملک فروغی به مقام و منزلت امام رضا علیه السلام در شعر خویش پرداخته و مقام امام را همپایه آسمان و خورشید قلمداد کرده است:

کعبه خاک خراسان شده از پرتو آن با فلک همسر و با مهر درخشان انباز

(همان، ۴۷۳)

شاعران عرب نیز در اشاره به مقام رفیع حضرتش، تصاویر بدیع و بکری ابداع نموده‌اند. محمد علی یعقوبی امام رضا علیه السلام را صاحب جایگاه والایی می‌داند که اهل آسمان به او غبطه می‌خورند و همواره در حال عرض ادب به ساحت مقدس او هستند:

أَنْزِلُ وَ حَيَّ بِهَا عَنِّي ضَرِيحَ عَلَا أَهْلُ السَّمَوَاتِ مَا زَالَتْ تُحِيُّهُ

(عقیل، ۱۴۲۰ق: ۵۶۷)

«فروید آی و از جانب من بر آن ضریح بلند مرتبه سلام و درود بفرست. ضریحی که آسمانیان همواره بر آن درود می‌فرستند.»

هاشم حسن هاشم مقام و منزلت معنوی امام را نیک ستوده است:

فِيهَا أَبُو الْحَسَنِ الْأَمِينُ عَلَى الْهُدَى يَهْدِي إِلَى سُبُلِ الْعَلَى وَالسُّؤْدِ
فِيهَا الرَّضَا سُلْطَانُ عَلَى الْحَاكِمِي نَ وَدُرَّةُ تُعْزِي لِعِثْرَةِ أَحْمَدِ

(هاشم، بی‌تا: ۱۶۲)

«در آن، ابو الحسن امانتدار هدایت است و به راه‌های بزرگی و سروری هدایت می‌کند. و در آن رضا علیه السلام پادشاه حاکمان است و مروارید آن به سلاله پیامبر صلی الله علیه و آله منسوب است.»

مقایسه تطبیقی سروده های شاعران معاصر فارس در مدح امام رضا علیه السلام بیانگر آن است که مقام و منزلت معنوی امام علیه السلام در شعر آنان از جایگاهی ممتاز و والا برخوردار بوده و به طور یکسان و برابر تجلی یافته است، به طوری که همه آنان مقام امام علیه السلام را در ردیف افلاک قرار داده اند. نکته جالب توجه در این مقایسه حاکی از آن است که زکریا اخلاقی به گونه ای متفاوت تر از سایرین به ترسیم جایگاه امام علیه السلام پرداخته است. وی، جبرئیل و حوریان و فرشتگان را خدمتگزاران حضرت معرفی کرده است. محمد علی یعقوبی نیز با بیانی متمایز، همه اهل آسمان را در حال درود فرستادن بر امام علیه السلام توصیف کرده است.

نتیجه گیری

در بررسی اشعار شاعران هردو زبان به فضایل و مناقب مشترک حضرت امام رضا علیه السلام دست یافتیم، از جمله این مضامین مشترک می توان به شفاعت امام رضا علیه السلام، شفاعت بخشی و جز آن اشاره نمود. شاعران معاصر هر دو زبان در زمینه های مذکور به ابداع تصاویر نو و بکری اهتمام ورزیده اند. علی رغم وجود مضامین یکسان و مشابه در مداخل رضوی شاعران ایرانی و عرب، در کمیت و کیفیت آن مضامین تفاوت هایی ملاحظه می گردد. به عنوان نمونه شقای معنوی در شعر شاعران عرب نسبت به همتایان ایرانی خویش کم تر است و در این زمینه شاعران ایرانی گوی سبقت را از آن ها برده اند، حال آن که در شقای مادی شاعران هر دو زبان به یک میزان این مضمون را در شعر خویش بازتاب داده اند. در مضمون شبیه بودن حضرت رضا علیه السلام به پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم نیز شاعران ایرانی توانا تر از همتایان عرب بوده و در این زمینه اشعاری بسیار زیبا سروده اند. در مضمون پناه بودن حضرت رضا علیه السلام شاعران عرب در مقایسه با شاعران ایرانی اشعاری بیش تر سروده اند. نکته دیگر این که بار عاطفی و اظهار صمیمیت اشعار شاعران معاصر ایرانی نسبت به اشعار عربی افزون تر است و به عبارت ساده تر شاعران ایرانی راحت تر با امام خویش به نجوا و گفتگو نشستند.

منابع و مآخذ

۱. آذر، امیر اسماعیل (۱۳۸۷)، *خورشید خراسان؛ جامع شعر حضرت امام رضا علیه السلام*، چاپ اول، تهران: انتشارات پلک.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی حسین صدوق (۱۳۶۳ق)، *عیون أخبار الرضا، تصحیح سید مهدی حسینی*، قم: کتاب فروشی طوس.
۳. _____، (۱۴۰۰ق)، *الأمالی*، بیروت: مؤسسة الأعلمی.
۴. ابن سعد (بی تا)، *الطبقات الكبرى*، بیروت: دارالصادر.
۵. احمدی بیرجندی، احمد و سیدعلی نقوی زاده (۱۳۶۵)، *مدایح رضوی علیه السلام در شعر فارسی*، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
۶. آخرس، عبدالغفار بن عبدالواحد (۲۰۰۸)، *الدیوان*، بیروت: عالم الکتاب.
۷. سازگار، غلام رضا (۱۳۷۲)، *نخل میثم (مجموعه اشعار)*، چاپ اول، قم: انتشارات حق بین.
۸. سبحانی، جعفر (۱۳۹۲)، *راهنمای حقیقت*، تهران: مشعر.
۹. شهیدی، سید جعفر (۱۳۸۷)، *ترجمه نهج البلاغه*، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
۱۰. عقیل، محسن (۱۴۲۰ق)، *أروع ما قيل في محمد و اهل بيته عليهم السلام*، بیروت: دار المحجة البيضاء.
۱۱. فتلاوی، کاظم عبود (۲۰۰۲)، *مستلزم شعراء العربی*، الطبعة الأولى، بیروت: دار الأضواء.
۱۲. فرطوسی، عبدالمنعم (۱۴۰۷ق)، *ملحمة أهل البيت عليهم السلام*، بیروت: مؤسسة أهل البيت عليهم السلام.
۱۳. _____، (۱۹۸۹)، *ملحمة أهل البيت عليهم السلام*، الطبعة الثانية، بیروت: دارالفکر.
۱۴. قطیفی، احمد بن صالح (بی تا)، *وفاة الإمام الرضا علیه السلام*، نجف: منشورات المطبعة الحیدریة.
۱۵. کرباسی، محمد صادق محمد (۱۴۱۶ق)، *دائرة المعارف الحسينية*، دیوان القرن الثالث، الطبعة الأولى، لندن: المركز الحسيني للدراسات.
۱۶. کلینی، محمد (۱۳۵۶)، *اصول کافی*، مترجم و شرح سید جواد مصطفوی، تهران: انتشارات علمیه اسلامیه.
۱۷. محمد زاده، مرضیه (۱۳۸۵)، *علی بن موسی، امام رضا علیه السلام*، قم: انتشارات دلیل ما.
۱۸. مشفق کاشانی، عباس و محمود شاهرخی (۱۳۷۵)، *آئینه رجا*، چاپ دوم، تهران: انتشارات اسوه.